

14. Massie A. The Novel Today. The Critical Guide to the British Novel: 1970–1989 / A. Massie. – London – N. Y. : British Council, 1990. – 165 p.
15. Peter J. Joyce and The Novel [Electronic resource] / J. Peter // The Kenyon Review. – 1956. – Vol. 18. – № 4. – P. 619–632. – Mode of acces : <http://www.jstor.org/stable/4333713>.
16. Raymond J. Fowles's Allegory of Literary Invention : Mantissa and Contemporary Theory Author(s) [Electronic resource] / J. Raymond // Wilson III Source : Twentieth Century Literature. – 1990. – Vol. 36. – № 1. – P. 61–72. – Mode of acces : <http://www.jstor.org/stable/441629>.
17. Smyth E. Introduction / E. Smyth // Postmodernism and Contemporary Fiction. – London : B.T-Batsford Ltd., 1991. – P. 3–11.

Анотація

Стаття розглядає теоретичну і мовностилістичну гіпотезу роману, запропоновану Дж. Джойсом, яка стала концептуальною моделлю для англійського постмодернізму. Дж. Джойс очуднює власне романну поліфонію, формуючи текст-паліндром, колекцію очуднених структур. Намагаючись знайти контакт з читачем, автор створює поле референції щодо знайомих текстів і “готових об’єктів”, деформованих ефектом багатомовності, що призводить до утворення літературного пастишу і гіпограми.

Ключові слова: дискурс, мова, роман, деконструкція, девальвація прямого значення.

Аннотация

В статье рассматривается теоретическая и лингвостилистическая гипотеза романа, предложенную Дж. Джойсом, которая стала концептуальной моделью для английского постмодернизма. Дж. Джойс остраивает собственно романную полифонию, формируя текст-паліндром, коллекцию остраивенных структур. Пытаясь найти контакт с читателем, автор создает поле референции относительно знакомых текстов и “готовых объектов”, деформированных эффектом многоязычия, что приводит к образованию литературного пастиша и гипограммы.

Ключевые слова: дискурс, язык, роман, деконструкция, девальвация прямого значения.

Summary

The article analyses the theoretical and linguostylistic hypothesis of the novel which was suggested by J. Joyce and became a conceptual model for English postmodernism. J. Joyce alienates the novelistic polyphony, forming a palindrome text, a collection of alienated structures. In his attempt to establish contact with the reader, the author creates a reference area leading to known texts and “ready-made cliches” which are deformed by language plurality. This helps creation literary pastiche and hypogramma.

Keywords: discourse, language, novel, deconstruction, devaluation of direct nominative meaning.

УДК 82.09: 81.42

Гребенюк Т. В.,

доктор філологічних наук,

Запорізький державний медичний університет

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ СВІДОМОСТІ В ХУДОЖНІЙ ОПОВІДІ

Репрезентація внутрішнього світу персонажа літературного твору є хронологічно тяглим, багатоетапним процесом, що оцінюється як взаємодія всіх трьох аспектів функціонування літературного твору – креативного, референційного й рецептивного. У рецептивній площині вона не тільки активує здатність читача до актуального реагування на набір текстових сигналів, а й зумовлює його звернення 1) до набору літературних конвенцій, сформованого попереднім рецептивним

досвідом і 2) до найрізноманітніших знань про навколишню дійсність, які утримуються в довготривалій пам'яті.

Найбільшу увагу шляхам сприймання свідомості, репрезентованої в межах художньої оповіді, приділяє така галузь гуманітарного знання, як когнітивна наратологія, основним об'єктом вивчення якої є природа зв'язків між наративом і свідомістю.

У межах наратології структуралістського періоду персонаж виступав об'єктом дослідницької уваги лише як оповідна інстанція (наратор) і суб'єкт дії (актант). Свідомість персонажа, його внутрішній світ набули нового значення як об'єкт наратологічного аналізу лише останніми роками, зокрема, в контексті постановки проблем емпатичного розуміння та ідентифікації реципієнта з персонажем оповіді. Один із засновників когнітивної наратології Алан Палмер виголосив сутнісну для цього напряму досліджень тезу "Читання роману – це прочитування свідомості" ("Novel reading is mind reading").

Найвагоміші розвідки в названій галузі, у яких репрезентація людської свідомості розглядається як складова оповіді та матеріал для засвоєння іншою свідомістю, належать перу Барта Вервека, Девіда Германа, Люка Германа, Лізи Заншайн, Доріт Кон, Урі Марголіна, Алана Палмера, Моніки Флудернік, Фотіса Янідіса та ін.

Методологія їхніх досліджень досить розмаїта: від спроб у руслі структуралістської наратології типологізувати способи передачі думки до спорідненої з психологічною наукою теорії розпізнавання психічних станів. І варто зазначити, що кількість і якість варіантів когнітивістського аналізу психічних процесів фікційної особистості дедалі зростає. Німецький наратолог Вольф Шмід, розглядаючи парадигму досліджень свідомості персонажа наратологами-когнітивістами, зазначає, що при вивченні характеротворення в межах оповіді "когнітивна наратологія робить акцент на характері, підпорядковуючи йому дію" [5] й пропонує відкоригувати кредо розглядуваного напряму досліджень: від палмерівського "Читання роману – це прочитування свідомості" до "Читання роману – це прочитування подій", або ж – вужче – "Читання роману – це прочитування подій свідомості" [5].

Тартуський наратолог українського походження О. Собчук, відзначаючи позитивні зрушення в галузі досліджень персонажа наратологами-когнітивістами, закидає цим працям певну абстрактність і відірваність від практики [3, 111]. Проте, з огляду на стрімкий розвиток аналізованої галузі знань, дослідник висловлює сподівання на те, що теоретичні набутки скоро таки стануть у пригоді в прикладних дослідженнях.

Мета цієї наукової розвідки – розгляд найбільш релевантних праць наратологів-когнітивістів, присвячених дослідженню репрезентації свідомості персонажа літературного твору в її хронологічному триванні. Об'єктом найпильнішої уваги в статті є наукова концепція розпізнавання психічних станів Лізи Заншайн.

Однією з перших почала досліджувати способи репрезентації внутрішнього світу персонажа в оповіді американська літературознавець Доріт Кон. Алан Палмер згодом назвав підхід до твору, постульований Кон, "мовленнєвим" ("speech-category approach") і згодом сам частково застосовував його у власних працях.

У книзі “Осягненні свідомості” (1978) Кон розглядає ті засоби, за допомогою яких психіка протягом твору репрезентується в мовленні персонажів. Науковець говорить про три основні різновиди передачі думки: цитований монолог, невласне пряму мову й переказаний монолог [7].

Спираючись на досвід Доріт Кон, Алан Палмер пропонує власне поняття “соціальної свідомості” (“social mind”). Учений надзвичайно високо оцінює значення репрезентації свідомості в художній оповіді. “Конструювання свідомостей літературних персонажів нараторами й читачами є центральним для нашого розуміння того, як працює роман, адже, по суті, наратив є передачею функціонування свідомості” [11, 12], – пише дослідник.

Палмер розглядає репрезентовану в художній оповіді свідомість у двох перспективах: внутрішній (що стосується особистісної свідомості) та зовнішній (яка акцентує соціальні аспекти). Поняття “соціальної свідомості” характеризує свідомість, сприйняту через зовнішню перспективу. У такій перспективі психіка персонажа може бути репрезентована окремим принагідним відгуків про нього інших персонажів. Палмер називає такий ефект “тяглою свідомістю” (“continuing consciousness”) і додає його до різновидів мовлення, запропонованих у роботах Кон, як важливу форму репрезентації психічного.

Шляхом типологізації різновидів мовлення йдуть і Л. Герман та Б. Вервек, які стверджують, що будь-який елемент оповіді є важливим саме як чинник репрезентації в ній людської свідомості, адже будь-яка нарація є формою відтворення наратором внутрішнього світу персонажа (або просто іншої особистості). Проте, найоптимальнішими для цього, в основному, є “два граматичних засоби: пряма наслідувальна репрезентація і непряма дієгетична репрезентація. Першу також називаємо “сцена” або “показ”, тоді як другу – “виклад” або “розповідь”” [9, 91].

Німецька нараторолог М. Флудернік відзначає домінуючу роль читацької уяви при побудові образу персонажа як складової можливого світу: “читач додає відсутню інформацію, використовуючи власні конкретні образи та ідеї, хоча окремі аспекти вигаданого світу завжди залишатимуться невизначеними або неповними. Певні аспекти, які в драмі або фільмі подаються експліцитно, в романах часто залишаються відкритими: наприклад, одяг персонажів, розташування меблів, колір волосся головного героя тощо” [8, 40]. Найважливішими категоріями для репрезентації свідомості дослідниця називає невласне пряму мову, внутрішній монолог, психонарацію (наратор переповідає думки й почуття персонажа засобами власного мовлення) і психостиль (mind style) – “різновид письма, в якому використання героями конкретних лексичних і синтаксичних особливостей говорить про специфічний спосіб мислення, що розкривається шляхом репрезентації в тексті їхньої свідомості й психічних процесів” [8, 85].

Принципово інший підхід до вивчення свідомості персонажа пропонує канадець Урі Марголін. Він розглядає персонажів у контексті теорії можливих світів – як їх елементи, “базовані на тексті ментальні моделі осіб, створених у свідомості читача в ході сприймання тексту, котрі, проте, суто теоретично можуть реально існувати в позатекстовій дійсності” [10, 78]. Вчений наполягає, що у фокусі

дослідження має бути не стільки специфічна природа репрезентації тієї чи іншої свідомості, але, скоріше, її текстова основа (“підказки, джерела”), ті операції, що беруть участь у репрезентації, принципи (“правила, закономірності”) формування та спрямовування цих операцій протягом читання твору, і, врешті, побудова кінцевого результату.

За словами У. Марголіна, “коли суб’єкт продовжує читання, керуючись принципом “прочитування” персонажа, це відбувається крок за кроком, шляхом формування й накопичення інформації, пов’язаної з персонажем, що може, в свою чергу, служити основою для подальшого наділення героя новими рисами. Після того, як певну кількість властивостей накопичено, вони часто активують структури загальних знань, що зберігаються в довготривалій пам’яті, під впливом яких ці властивості можна категоризувати, структурувати й інтегрувати в персонажну модель” [10, 78].

Розглядаючи перебіг емпатичного розуміння свідомості іншого в контексті дискурсу когнітивної наратології, варто враховувати, що коли одна людина (персонаж-натор) оповідає про іншу (або себе), вона сама може бути охарактеризована завдяки таким своїм психічним та комунікативним властивостям, як знання, співпереживання, надійність, чесність тощо.

Важливим джерелом інформації для формування читацького сприйняття персонажа, як прямо, так і опосередковано, є його вчинки. Також механізмами репрезентації героя є приховані паралелі та протиставлення, вставні оповіді й те, як інші персонажі (імпліцитно) формують уявлення про нього, а також, звісно, інтертекстуальні відгомони й алюзії, що навіюють нам спогади про подібних (або однойменних) персонажів інших літературних творів.

Варто зазначити, що пошук відповідної класифікаційної групи для персонажа й категоризація отриманих знань про нього у свідомості реципієнта відбуваються одночасно з процесом отримання інформації. Персонажні моделі включають схеми та стереотипи, що стосуються як знання про світ, так і “літературної енциклопедії”, тобто знання про літературу як систему, про конвенції певних літературних стилів або епох.

Після того, як відповідність між даними та класифікаційною групою, категорією встановлено, категоризація завершується, і читач може рухатися далі, інтегруючи всю наявну на цей момент інформацію, заповнюючи лакуни психологічної моделі, формулюючи сподівання й пояснюючи накопичену інформацію, наприклад, через співвіднесення дії героя з його наміром або “діагностовано” в процесі читання системою його моральних цінностей, естетичних смаків тощо.

Активно розвиває у своїх працях концепцію “причитування” персонажа і Ліза Заншайн. Так, свою засадничу монографію “Навіщо ми читаємо художню літературу?” дослідниця починає з постановки питання: як ми дізналися, що тремтіння Пітера Волша, протагоніста роману Вірджинії Вульф “Місіс Деловой”, є ознакою його хвилювання від зустрічі з коханою жінкою, а не, наприклад, виявом хвороби Паркінсона? І чому письменниця не пояснює спеціально в тексті причин цього тремтіння, наперед знаючи, як ми – читачі – його потрактуємо? [12, 3–4].

Відповідь полягає у вмінні читача апіорі адекватно розпізнавати психічні стани персонажа, яке розвивається із уміння розпізнавати порухи свідомості реальної, позатекстової особистості.

Заншайн зазначає, що поняття “прочитування свідомості” активно вживається в когнітивних науках “для опису нашої здатності пояснити поведінку людини в поняттях її власних думок, почуттів і бажань” [12, 6]. Уміння адекватно “прочитувати” чужу свідомість, на думку науковця, – “розвинута пізнавальна здібність, придатна як для міжособистісної взаємодії, так і до сенсоутворення при читанні художньої літератури” [12, 13].

За словами дослідниці, у нашому житті ми реалізуємо таку здатність, “наприклад, приписуючи людині певний психічний стан на підставі його вчинків, інтерпретуючи власні почуття на основні внутрішнього (...); коли ми створюємо нарис, текст лекції, художній фільм, пісню, роман або інструкцію до використання електроприладу й намагаємось уявити, як ця чи інша частина нашої цільової аудиторії відреагує на них ...” [12, 6].

Як і Марголін, Заншайн вважає процес “причитування” реальної особистості позатекстового світу явищем того ж порядку, що й “причитування” літературного персонажа: “на певному рівні наш розвинений когнітивний апарат насправді не проводить чіткої межі між реальним і фікційним світами” [12, 19].

У теорії Заншайн динаміка “причитування” внутрішнього світу персонажа насамперед пов’язана з так званою теорією розпізнавання психічних станів¹ (“Theory of Mind”), сутність котрої полягає в здатності розуміти діапазон психічних станів іншої людини, мотивацію її дій і вчинків. Спираючись на праці Саймона Барон-Коена та Деніела Деннета, Заншайн приділяє особливу увагу тому, хто саме репрезентує свідомість персонажа в структурі оповіді – сам цей персонаж, усезнаючий автор чи протагоніст, адже дуже важливим для власних суджень читача є усвідомлення, “на чііх оцінках базується ключовий аспект нашого розуміння психологічної динаміки певної конкретної сцени та роману як єдиного цілого. Більше того, ... наше прагнення відстежувати джерела наших репрезентацій – з метою метарепрезентувати їх – це своєрідна когнітивна здібність, яка має близький стосунок до нашої здатності “прочитувати” чужу свідомість” [12, 47].

Для означення того, через скільки сприймаючих свідомостей пропущено об’єкт репрезентації (психіку певного персонажа), Заншайн вводить поняття “рівнів спрямованості”. Беручи за перший конструкцію типу “Він відчуває...”, за другий – “Вона знає, що він відчуває...”, за третій – “Вона знає, що він знає, що вона (або ще хтось) відчуває...”, дослідниця вважає прийнятним для більш-менш адекватної метарепрезентації в оповіді чотири таких рівні, надалі ж первинна свідомість стає непроникною для розуміння, губиться в інтерпретаціях.

¹ В українській терміносистемі існують різні переклади оригінального терміна “Theory of Mind”: “теорія намірів” (Т. В. Скрипник [2]), “теорія психічного” (Н. Когутяк [1]), “теорія розпізнавання психічних станів” (Шульженко Д. [6], Хворова Г. [4]). Як найбільш відповідний суті явища обираємо останній термін. Специфічною рисою вживання поняття є те, що, попри маркер “теорія”, воно вживається на означення індивідуальної здібності людини розуміти свідомість іншого. У першоджерелах поширеними є форми типу “his theory of mind gives him opportunity...”.

Як зразок оманливого судження в результаті ампліфікації рівнів спрямованості літературознавець розглядає метарепрезентацію свідомості містера Дарсі в романі Джейн Остін “Гордість і упередження”: Елізабет робить висновки про нього не тільки з поведінки Дарсі при їхній першій зустрічі (бачимо другий рівень спрямованості), а і з оповіді містера Вікема про його непорядність (третій рівень спрямованості). І лише хронологічно тяглий процес формування Елізабет власного судження (обмеження її висновків другим рівнем спрямованості) призводить до “правильних” у межах твору оцінок.

Художній ефект такого співзвуччя метарапрезентацій впливає з нашої (читацької) спроможності синтезувати всю цю інформацію на основі свого персонального досвіду: “Наше дослідження власної здатності до метарепрезентації може по-новому висвітлити неприємну і все ж незаперечну силу особистісних суджень. Підсвідома привабливість таких суджень віддзеркалює нашу тенденцію критично розглядати джерело репрезентації, як тільки зміст репрезентації викликає сумнів. Ми апріорі беремо під сумнів вдачу містера Вікема й спостерігаємо, чи сприйме Елізабет Беннет його історію про непорядність містера Дарсі так некритично, на додачу до вже наявної її схильності негативно оцінювати містера Дарсі” [12, 61].

Ліза Заншайн високо оцінює потенціал художніх творів щодо залучення нашої спроможності розпізнавати внутрішній світ героїв і пов’язує з ним феномени реципієнтської цікавості й задоволення від читання: “Насамперед, деякі тексти експериментують із нашою здатністю розпізнавання психічних станів інтенсивніше, ніж інші, й деякі читачі цінують ці експерименти більше, ніж інші, або ж цінують певні форми цих експериментів вище за інші” [12, 162].

Більше того, дослідниця наполягає, що ми взагалі читаємо художні твори саме через їх звернення до нашої здатності розпізнавати психічні стани, просто не усвідомлюючи цього [12, 164].

І справді, якщо проаналізувати природу різних типів задоволення від тексту, можна зробити висновок, що воно пов’язане зі здатністю адекватно розпізнати чужу свідомість. Як-от, раніше за фінальну сцену вгадати, хто вбивця в детективному романі; ідентифікуючи себе з героями любовного роману, відчувати емоційну розрядку від ключової сцени. У творах інтелектуальної прози джерелом задоволення може стати своєрідна гра автора з читачем, коли пропонуються різні шляхи тлумачення свідомості персонажа, й автор іноді свідомо штовхає читача на оманливий шлях. Наприклад, у романі С. Жадана “Депеш мод” захоплення Какао преподобним Джонсоном-і-Джонсоном подається (і сприймається) як екстаз вірянина щодо пророка. Але врешті з’ясовується, що пієтет Какао адресовано не самому преподобному, а золоченому Ролексу на його руці.

Тож уміння “прочитувати” персонажа є однією з важливих заporук формування читацької цікавості в процесі рецепції твору. І праці наратологів-когнітивістів можуть бути цілком адекватною методологічною основою для подальшого вивчення механізмів вироблення цієї цікавості.

Література

1. Когутяк Н. “Розумію, що ви розумієте”, або Теорія психічного в дітей у нормі та при розладах аутичного спектра / Н. Когутяк // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки. – 2013. – Вип. 17. – С. 135–143.
2. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму / Т. Скрипник – К. : Вид-во “Фенікс”, 2010. – 388 с.
3. Собчук О. Переосмислення понять наративності, персонажа і фокалізації в сучасній когнітивній наратології / О. Собчук // Магістеріум. Літературознавчі студії. – 2012. – Вип. 48. – С. 108–113.
4. Хворова Г. М. Комплексна психолого-педагогічна технологія корекції розвитку активності дитини з аутизмом : автореф. дис. ... к. пед. н. / Г. М. Хворова. – Київ, 2010. – 17 с.
5. Шмид В. Перспективы и границы когнитивной нарратологии (по поводу работ Алана Пальмера о “fictional mind” и “social mind”) [Электронный ресурс] / В. Шмид. – Режим доступа : <http://narratorium.rggu.ru/article.html?id=2633109>.
6. Шульженко Д. Аутизм – не вирок. Науково-методичне видання / Д. Шульженко. – Львів : Кальварія, 2010. – 224 с.
7. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction / D. Cohn. – Princeton : Princeton University Press, 1978. – 334 p.
8. Fludernik M. An Introduction to Narratology / M. Fludernik ; [transl. from the German by P. Hausler-Greenfield and M. Fludernik]. – London ; New-York : Routledge, Taylor&Francis Group, 2009. – 183 p.
9. Herman L., Vervaeck B. Handbook of Narrative / L. Herman, B. Vervaeck. – Lincoln ; London : University of Nebraska Press, 2001. – 232 p.
10. Margolin U. Character / U. Margolin // Cambridge companion to narrative / [ed. by D. Herman]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 66–79.
11. Palmer A. Fictional Minds / A. Palmer. – Lincoln : University of Nebraska Press, 2004. – 276 p.
12. Zunshine L. Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel / L. Zunshine. – The Ohio State University Press. Columbus, 2006. – 198 p. (Theory and Interpretation of Narrative)

Анотація

Стаття містить розгляд найбільш релевантних праць наратологів-когнітивістів, присвячених дослідженню репрезентації психіки персонажа літературного твору в її хронологічній тривалості. Об'єктом найпильнішої уваги в статті є наукова концепція Лізи Заншайн, у якій динаміка “прочитування” свідомості літературного персонажа розглядається в контексті теорії розпізнавання психічних станів.

Ключові слова: художня оповідь, когнітивна наратологія, репрезентація свідомості, “прочитування свідомості”.

Аннотация

Статья содержит анализ наиболее релевантных работ нарратологов-когнитивистов, посвященных исследованию репрезентации психики персонажа литературного произведения в ее хронологическом развертывании. Объектом особенного внимания в статье является научная концепция Лизы Заншайн, в которой динамика “прочитывания” сознания литературного персонажа рассматривается в контексте теории распознавания психических состояний.

Ключевые слова: художественное повествование, когнитивная нарратология, репрезентация сознания, “прочитывание сознания”.

Summary

The article contains review of the most relevant works of cognitive narratologists devoted to study of representation of the literary character's mind in its temporal progress. Object of the greatest attention is a variant of “mind reading” conception, applied to the literary studies by Lisa Zunshine in whose theory dynamic of “reading” of character's consciousness is viewed in the context of theory of mind.

Keywords: fictional narrative, cognitive narratology, representation of consciousness, “mind reading”.